

بسم الله الرحمن الرحيم

آسیب ها و فرصت های فضای مجازی برای طلاب

چکیده

مجموعه ارتباطات درونی انسان ها از طریق وسائل مخابراتی بدون در نظر گرفتن جغرافیا، سایبر یا فضای مجازی است. فضای مجازی دارای فرصت و تهدید است که از جمله فرصت های آن می توان به جهانی بودن، جذابیت و تنوع، آزادی ارتباطات، کاهش هزینه های اقتصادی و ... اشاره کرد و از جمله تهدیدهای فرهنگی این فضا، کم رنگ شدن ارزش ها، تضعیف اعتقادات، گسترش شبهات و ... و تهدیدهای روانی آن، افسردگی و انزوا، بحران هویت، اعتیاد مجازی و ... هستند. می توان تهدیدهای فضای مجازی را به فرصت ها تبدیل کرد. اغلب کاربران فضای مجازی به دلیل بروز خود واقعی، تقویت ارتباطات اجتماعی، سرگرمی و ... در آن حضور دارند. در دو دهه اخیر انقلاب، همه شاهد نقش بسیار موثر حوزه های علمیه و علمای بزرگوار به ویژه در احیای فرهنگ غنی اسلام بوده اند. حضور طلبه در فضاهای مجازی، با اطلاعات کافی و متعهد به مبانی اسلام، می تواند در نشر افکار صحیح، سهم به سزایی داشته باشد. با توجه به اهمیت امر تبلیغ در دنیای امروز، از هر نوع امکانات و ابزار مدرن می توان در راستای تبلیغ دین استفاده کرد که یکی از این امکانات فضای مجازی است. فرصت سوزی، یکی از آسیب های استفاده بیش از حد طلاب از فضای مجازی است. آیت الله مکارم شیرازی مدّ ظلّه العالی برای حضور در فضای مجازی، راهبردهایی را بیان نموده اند.

کلید واژه : فضای مجازی، سایبری، فرصت، آسیب، طلاب.

مقدمه

میلیون ها سال از اختراع آتش و ابزارها گذشته است. انسان ها با ابزار به شکار پرداخته و روزگار گذرانده اند. بعد بشر به کشت و زرع روی آورده و عصر کشاورزی شکل گرفته است. بعد از هزاران سال فکر و اندیشه بشری رشد کرده و دست به اختراع و اکتشاف زده و عصر صنعت شروع شده و با ورود تکنولوژی به زندگی موجبات راحتی انسان ها فراهم شد. سپس با توجه به نیاز انسان به اطلاعات و دانش در زمینه های مختلف، عصر اطلاعات و ارتباطات آغاز شده و تغییرات و دگرگونی هایی را در ابعاد مختلف بشری به وجود آورده است. این دوره با کامپیوتر و اینترنت شروع شده است و سرعت توسعه علم و دانش و فناوری اطلاعات به شدت افزایش یافته است. با توجه به رشد سریع تکنولوژی و فناوری اطلاعات، عصر جدیدی در دنیا شروع شده که چهارمین موج تغییر در جهان بوده و به فضای مجازی یا زندگی مجازی شهرت دارد. عصر مجازی در واقع شکل توسعه و تکامل یافته عصر اطلاعات و دانش است؛ البته استفاده از فضای مجازی دارای محاسن و معایبی است.

طلاب و روحانیون حوزه های علمیه مسئولیت تبلیغ و زمینه سازی برای گسترش دین در سراسر جهان را دارند و برای تبلیغ دین مبین اسلام از ابزارهای مختلفی همچون وعظ و خطابه استفاده می کنند که با پیشرفت جوامع بشری، ابزار تبلیغ دین هم پیشرفته خواهد شد که همان اینترنت و فضای مجازی خواهد بود.

طلاب، به عنوان قشری از جامعه، متأثر از این پدیده هستند که البته همانطور که گفته شد اینترنت و فضای مجازی درباره طلاب نیز دارای محاسن و معایبی خواهد بود.

در این مقاله ضمن بررسی ویژگی های فضای مجازی، به علل روی آوری افراد به این فضا پرداخته می شود و ضمن بیان اهمیت حضور طلاب در فضای مجازی، به چگونگی فعالیت های تبلیغی و همچنین آسیب های فضای مجازی برای طلاب نیز پرداخته شده است. در انتها بایسته های حضور در فضاهای مجازی نیز بیان شده است.

۱- فضای سایبر یا مجازی

سایبر (cyber) واژه ای برگرفته از لغت «kybernetes» به معنای سکاندار یا راهنما است. نخستین کسی که واژه فضای سایبر را به کار برد، ویلیام گیتسون نویسنده داستان های علمی تخیلی، در کتاب نورومنسر (neuromancer) بود.

فضای سایبر یا فضای مجازی (cyber spase) در تعریف برخی نویسندگان عبارت است از «مجموعه ای از ارتباطات درونی انسان ها از طریق رایانه و وسائل مخابراتی بدون در نظر گرفتن جغرافیای فیزیکی است». البته شاید بهتر است آن را چنین تعریف کنیم: «یک محیط الکترونیکی واقعی که ارتباطات انسانی به شیوه ای سریع، فراتر از مرزهای جغرافیایی و با ابزار خاص خود، در آن، زنده و مستقیم روی می دهد.» قید «واقعی» مانع از این است که تصور شود مجازی بودن این فضا به معنای غیر واقعی بودن آن است؛ چرا که در این فضا نیز همان ویژگی های تعاملات انسانی در دنیای خارج _ همچون مسئولیت _ وجود دارد. ضمن اینکه فضای سایبر در واقع یک «محیط» است که ارتباطات در آن انجام می شود؛ نه صرف مجموعه ای از ارتباطات. از سوی دیگر، این ارتباطات گرچه ممکن است در همه حال بر خط (On Line) نباشد، ولی زنده و واقعی و مستقیم است. از این رو تاثیر و اثر بالایی در این روابط رخ می دهد. (طارمی، ۱۳۸۷، ۴۵)

۲- فضای مجازی، فرصت ها و تهدیدها

فضای مجازی، همانند هر مقوله ی دیگری که در عالم واقع وجود دارد، باید از منظر تهدید و فرصت تواما دیده شود. فضای مجازی، سکه ای است که باید دو روی آن را با هم دید. رویی که ناظر به فرصت ها و نقاط قوت آن بوده و روی دیگر که ناظر به تهدیدها یا نقاط ضعف این فضا می باشد. باید دانست که شناخت صحیح فضای مجازی و به تبع آن، استفاده صحیح و در عین حال حداکثری از این پدیده دنیای مدرن، مستلزم شناخت و سپس لحاظ کرده هر دو روی سکه است.

۲-۱- فرصت های فضای مجازی

از جمله مواردی که می توان به عنوان فرصت ها و یا به تعبیر دیگر نقاط قوت استفاده از فضای مجازی نام برد عبارتند از:

۲-۱-۱- جهانی و فرا مرزی بودن

از ویژگی های منحصر به فردی که فضای سایبر را از دیگر رسانه ها ممتاز می سازد، جهانی بودن آن است. هر فردی در هر نقطه از جهان می تواند از طریق آن به آسانی، به جدیدترین اطلاعات دست یابد. مرزهای

جغرافیایی تاکنون نتوانسته از گسترش روز افزون فضای سایبر جلوگیری کند. از این رو هر نوع فیلتر و مرزبندی در برابر آن بسیار دشوار می نماید.

۲-۱-۲- دستیابی آسان به آخرین اطلاعات

چنانچه بخواهید به آخرین مقاله، کتاب و یا خبری که در زمینه تخصصی، در سطح جهان منتشر شده، دست یابید، ساده ترین و سریعترین راه، استفاده از فضای سایبر است.

۲-۱-۳- جذابیت و تنوع

رسانه ها از فیلم، عکس متن و یا هر هنر دیگری برای جذاب کردن خویش به کار می گیرند و ابزارها در فضای سایبر قابل دستیابی است؛ به ویژه آن گاه که هیچ نظارت و فیلتری توان فیلتر کردنش را نداشته باشد. از ویژگی های منحصر به فردی که در تنوع و جذابیت فضای سایبر تاثیر به سزایی دارد، مشتری محوری محض است. در متون نوشتاری ارتباطی تنگاتنگ میان خوانندگان و نویسندگان وجود دارد که خواننده به راحتی می تواند نظر خود را با شخص نویسنده در میان بگذارد. از سوی دیگر، امکان نظرسنجی و ارزیابی در این فضا بسیار آسان تر و روزآمدتر است و این توانایی را به داده پردازان، فروشندگان و عرضه کنندگان محصولات اینترنتی می دهد که از آخرین خواسته های مشتریان و مخاطبان خود مطلع گردند.

۲-۱-۴- آزادی اطلاعات و ارتباطات

معنای واقعی آزادی اطلاعات، در فضای سایبر محقق شده است. از این رو شما هر نوع اطلاعاتی را که بخواهید، اعم از فرهنگی، سیاسی و اقتصادی بدون محدودیت های حاکم بر دیگر رسانه ها، در فضای سایبر قابل دسترسی است. آزادی ارتباطی نیز از ویژگی های دیگر فضای مجازی است که در دیگر وسایل ارتباطی تا این حد قابل دستیابی نیست. (طارمی، ۱۳۸۷، ۴۸-۴۵)

۲-۱-۵- کاهش هزینه های اقتصادی، اجتماعی و ...

از آنجا که فضای مجازی، فواصل مکانی و تا حد زیادی فواصل زمانی را درنور دیده و لذا در بسیاری موارد دیگر نیازی به مراجعه حضوری برای خرید کالا یا خدمات نیست. بنابراین به طور طبیعی، در بسیاری از هزینه های اقتصادی صرفه جویی می شود. کاهش مصرف منابع سوختی برای وسایل نقلیه، کاهش آلودگی هوا به خاطر تردهای کمتر وسایل نقلیه، کاهش ترافیک، و به تبع آن کاهش استهلاک وسایل نقلیه، کاهش رفت و آمدهای غیرضروری درون شهری و به دنبال آن آرامش روانی بیشتر برای افراد جامعه، از جمله ی این صرفه جویی ها به حساب می آید. همچنین با گسترش نشر الکترونیک، هزینه های هنگفت چاپ و نشر نیز به شدت کاهش یافته و لذا در استفاده از منابع زیست محیطی لازم برای تولید کاغذ نیز صرفه جویی های بسیاری به عمل می آید.

۲-۱-۶- گسترش عدالت رسانه ای

با وجود فضای مجازی و خصوصا اینترنت، دسترسی بسیاری از افراد به امکانات یکسان فراهم می گردد. مثلا در گذشته اگر بدون وجود اینترنت، فقط افراد خاصی می توانستند در داخل شهرهای بزرگ به روزنامه ها، جراید و نهایتا اخبار روز دسترسی پیدا کنند، حالا با وجود فضای مجازی و فناوری های گوناگون اطلاعاتی و ارتباطاتی، تمام افراد حتی در شهرستان های دور افتاده نیز می توانند به شکلی عادلانه و برابر، از اخبار روز مطلع شوند. به بیانی دیگر، با وجود فضای مجازی، «عدالت رسانه ای» به وجه بسیار بهتری تحقق پیدا می کند.

۲-۱-۷- گسترش تعاملات و تبادل نظرها با سرعت بالا

یک نمونه عینی و تام برای این مورد «شبکه های اجتماعی» است که امکان تبادل آرا و به اشتراک گذاری مدیاهای مختلف (فیلم، عکس، موزیک، متن و ...) را برای تمام اعضای آن در سراسر جهان در کوتاه ترین زمان ممکن فراهم می کند. البته شبکه های اجتماعی در عین داشتن این مزیت و مزایای مشابه، دارای عیوب بزرگ دیگری نیز هستند که در جای خود به آن ها هم اشاره خواهد شد. (basij.ir)

۲-۲- تهدید ها و آسیب های فضای مجازی

از پدیده هایی که رایانه و پس از آن اینترنت همراه خود دارد، مخاطراتی بود که در جای جای قلمرو گسترده اش سایه انداخت. چنین مخاطراتی، چنانچه مورد بی توجهی جامعه و حکومت قرار گیرد، بسی بزرگ و گاه غیر قابل جبران خواهد بود؛ چرا که آسیب های روانی از کاربری نادرست و خلاف قانون، موجب اختلال در رفتار شهروندان شده و جامعه را در رسیدن به فواید بی شمار این فناوری نوین ناکام می گذارد. این اختلالات شهروندان را فرسوده و ناتوان کرده و فعالیت های روزمره آنان را مختل می کند. آسیب های اجتماعی و فرهنگی ناشی از آن، اعضای جامعه را در رفتار فردی با خانواده و رفتار اجتماعی با دیگر شهروندان و حکومت متزلزل و متاثر از فرهنگ های منحط بیگانه می نماید. هنجارها و ارزش های متعالی جامعه رو به رفته و احساس امنیت و آرامش در جامعه از بین می رود. ضمن اینکه آسیب های سیاسی آن موجب تضعیف اقتدار و حاکمیت دولت شده، آن را در ایجاد وحدت ملی و امنیت اجتماعی و امنیت اطلاعاتی دچار چالش های جدی می کند.

اکنون به بررسی تهدید ها و آسیب های فرهنگی و روانی فضای مجازی می پردازیم.

۲-۲-۱- تهدیدها و آسیب های فرهنگی

۲-۲-۱-۱- کم رنگ شدن ارزش ها

بدیهی است برخی رویکردهای انفعالی در مواجهه با فعالیت های رسانه ای قدرت های استکباری به نوبه خود چالش هایی فراوان را در مولفه های فرهنگی موجب شده است، لذا حضرت آیت الله مکارم شیرازی لزوم اجتناب از انفعال رسانه ای را به عنوان مطالبه ای مهم و ضروری مورد توجه قرار داده و گفتند: پس از پیروزی اسلامی و بیداری اسلامی و شرایطی که در یمن و عراق و سوریه آغاز شد، مبارزه دشمنان اسلام وارد یک فاز دیگر یعنی اینترنت و فضای مجازی شد؛ امروزه از این طریق شاهد مبارزه سیاستمداران دنیا با اسلام هستیم، زیرا امروز تنها مزاحم آن ها اسلام اصیل است.

معظم له با تبیین وظایف و رسالت های علما، لزوم بهره گیری از رویکردهای تهاجمی علیه دشمنان آموزه های اسلامی را خواستار شده و یادآور شدند: وظیفه علمای اسلام در این زمان از هر زمانی سنگین تر است زیرا تهاجم امروز دشمن بسیار وسیع تر است، لیکن ما نباید حالت انفعالی داشته باشیم و بگوییم با این همه دشمن و با این همه رسانه های مقابل چه کنیم؟ بلکه باید گفت قدرت فرهنگ اسلام موجبات پیشروی را فراهم کرده است که در مکتب اهل بیت علیه السلام هم همین گونه است، لذا باید با برنامه ریزی صحیح تهدیدهای فضای مجازی را به فرصت تبدیل کرد.

۹-۹- لزوم بهره گیری بهینه از تکنولوژی مدرن در فضای مجازی

بدیهی است مرجع عالی قدر جهان تشیع با بهره گیری از اندیشه مترقی در مواجهه با فن آوری نوین در امر ارتباطات و اطلاعات تاکید کردند: «ما مخالف تکنولوژی نیستیم، نه تنها مخالف نیستیم بلکه واجب است که از آن استفاده کنیم.»

آیت الله العظمی مکارم شیرازی مدّ ظلّه العالی در تشریح این مدعا گفتند: «روایتی داریم که اگر علم در ثریا باشد جمعی از ایرانیان آن را به زمین می آورند؛ آن زمان که ما مسلمانان دارای نهضت و انقلاب علمی بودیم اروپاییان قرون وسطایشان را طی می کردند.»

۹-۱۰- تکنولوژی غربی مانند آب گل آلود و غیر بهداشتی است

لذا معظم له با تأکید بر اهتمام آحاد جامعه به مقوله اخلاق اسلامی و رعایت خطوط قرمز نظام اسلامی و آموزه های دینی در باب مواجهه با فن آوری ارتباطی جوامع غربی اینگونه بیان کردند: ما از تکنولوژی به تمام معنا دفاع می کنیم، عده ای خیال نکنند ما مخالف این تکنولوژی ها هستیم، منتهی تکنولوژی غربی مانند آب گل آلود و غیر بهداشتی است. آب مایه حیات است اما وقتی گل آلود و غیر بهداشتی شد باید تصفیه شود. از این رو از آنجا که غربی ها در حوزه تکنولوژی پایبند به مسائل اخلاقی و فرهنگی نیستند اما ما که پایبند هستیم و خط قرمزهایی داریم، معتقدیم که هر تکنولوژی باید پالایش شود.

لذا در دنیایی که فناوری های نوین حرف اول را می زنند برای نشر صلاح و حق و حقیقت باید از بهترین ابزار های نوین بهره برد و برای نشر اخلاق پاکی و معنویت از آنان بهینه استفاده نمود.

۹-۱۱- شاخصه مهم در ترویج معارف شیعی در فضای مجازی

بی شک مولفه زبان دانی در میان مروجان و مبلغان دینی در سطوح مختلف تبلیغی به ویژه در مواجهه با رسانه های نوظهور همچون فضای مجازی امری بدیهی و غیر قابل انکار است، از این رو حضرت آیت الله مکارم شیرازی با استناد به روایتی از امام صادق علیه السلام لزوم زبان دانی طلاب و مبلغان دینی در عرصه نشر علوم اسلامی و نیز ترجمه معارف اسلامی به زبان های مختلف را یادآور گردید و اظهار داشت؛ در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده است زمانی می آید که علم از قم به سراسر دنیا صادر می شود. حال با این اوصاف باید گفت کلام امام صادق علیه السلام دلیل روشنی بر لزوم ترجمه معارف اسلامی به زبان های دیگر و نیز تلاش برای یادگیری زبان های مختلف است.

۹-۱۲- قاعده فقهی میسور، راهبرد حضور مستمر و موثر در فضای مجازی

مرجع عالی قدر جهان تشیع در تبیین الزام همگان به ضرورت بهره گیری از تکنولوژی مدرن در مقوله فضای مجازی با اذعان به قاعده فقهی میسور به نوبه خود در راستای ترسیم نقشه راه مسئولان در لزوم بهره گیری از فضای مجازی در حد توان و ظرفیت موجود اقدام نموده و بیان داشتند: در این حوزه باید طبق قاعده میسور در فقه، عمل کنیم؛ یعنی آنچه را که در توان است انجام دهیم و به بهانه اینکه نمی توانیم، نباید حضور خود را متوقف کنیم.

معظم له اخلاق و ضرورت بازتولید فریضه امر به معروف و نهی از منکر در شبهه زدایی را به عنوان ماهیت معنایی قاعده فقهی میسور در فضای اجتماعی مورد تأکید قرار داده و اذعان نمودند: این قاعده در مسایل اخلاقی هم حاکم است و تا جایی که می توانیم باید زمینه امر به معروف و نهی از منکر را فراهم کنیم. همانطور که از حضور روحانیون در فضاهای مختلف به ویژه فضای مجازی بهره برده اید، با قدرت بیشتری از این امکان استفاده کنید تا حضور افراد دیندار در همه فضاها و اماکن برای مشورت و پاسخ گویی به شبهات فراهم شود.

۹-۱۳- ترویج آموزه های شیعی، مهم ترین دستاورد حضور در فضای مجازی

آیت الله العظمی مکارم شیرازی ضرورت نشر روز افزون آموزه های غنی شیعی در فضای مجازی را موجب برکات بسیار دانسته و گسترش معارف غنی شیعی را به عنوان شاخصه کلیدی موفقیت روز افزون دغدغه مندان ترویج معارف اهل بیت علیه السلام در مولفه های رسانه ای عنوان نموده و گفتند: بدانید و آگاه باشید علیرغم همه فعالیت های مخرب دشمنان اسلام، لیکن با تلاش و کوشش برای نشر مکتب اهل بیت علیه السلام در سایت های اینترنتی و شبکه های اجتماعی و نیز شبکه های ماهواره ای می توان به دستاوردهای عظیمی دست یافت.

۹-۱۴- تبدیل تهدید به فرصت در فضای مجازی در گرو بهره گیری از ظرفیت حوزه و دانشگاه

باید اذعان نمود برخی فعالیت های فردی و مستقل که منبعث از دغدغه مندی شخصی مروجان مکتب اهل

بیت علیهم السلام است در نوع خود می تواند موثر واقع گردد، لیکن بهره گیری تخصصی از ظرفیت عظیم حوزه و دانشگاه در عرصه رسانه های دیجیتال و فضای مجازی یقیناً نقش بسزایی در تبدیل بسیاری از تهدیدات فضای مجازی به فرصت ایفا خواهد نمود، از این رو حضرت آیت الله مکارم شیرازی تأکید کردند : باید مجموعه ای از کارشناسان حوزوی و غیر حوزوی راهکارهای چگونگی ایستادن و مواجهه در برابر هجوم عظیم رسانه ای و فضای مجازی غرب را مورد بررسی قرار دهند به ویژه تهدیدات فضای مجازی در شرایط کنونی که به فرصت های آن می چربد و شبهات و تبلیغات ضد اسلامی از رسانه های دشمن، ماهواره ها و شبکه های اینترنتی شبانه روزی در جهان اسلام پخش می شود.

لذا باید فضای مجازی را به سمت و سوی تعلیم و تربیت صحیح هدایت کنیم و در این راستا نیز از راهنمایی ها و هدایت حوزویان و کارشناسان تعلیم و تربیت بهره جوییم.

۹-۱۵- لزوم مدیریت فضای مجازی در هدایت جوانان و تقویت نهاد خانواده

بدیهی است حضور بی شائبه جوانان در فضای مجازی اگر با غفلت از ظرفیت های مهم موجود در آموزه های اسلامی توأم گردد به نوبه خود آسیب های جدی اخلاقی و اجتماعی را پدید خواهد آورد. آیت الله العظمی مکارم شیرازی با ترسیم راهبرد هدایت محوری در رسانه های دیجیتال به ویژه شبکه های اجتماعی لزوم مدیریت فن آوری های نوین ارتباطی و اطلاعاتی را برای تحقق اصل هدایت پذیری جوانان و استحکام و تقویت نهاد مقدس خانواده را مورد تأکید قرار داده و فرمودند: از آنجا که جوانان و نوجوانان دارای قلبی پاک هستند و این وظیفه مسئولان است که نقشی صحیح و زیبا بر قلب های جوانان بنگارند، لذا باید از ابزاری که می تواند عامل هدایت یا ضلالت خانواده ها باشد به نحو صحیح استفاده کنیم، زیرا نمی توان از ورود آن به خانه ها جلوگیری کرد، بر همین اساس باید ابزار فضای مجازی را به سمت و سویی هدایت کنیم که به تربیت صحیح نسل آینده منجر شود.

۹-۱۶- خلاقیت دینی؛ مهترین نیاز در فضای مجازی

هم چنین مرجع عالی قدر جهان تشیع در تشریح راهکارها و الزامات کارآمدی هر چه بیشتر فعالیت های مروجان معارف اهل بیت علیهم السلام در فضای مجازی فرمودند: اکتفاء به برخی اقدامات و فعالیت های دینی موجبات عقب گرد را فراهم خواهد نمود، لذا باید رو به جلو حرکت نمود.

معظم له در تبیین این مسأله تأکید کردند: باید هر روز و هر سال فعالیت های دینی در فضای مجازی با نوآوری و خلاقیت توأم گردد. (makarem.ir)

جمع بندی و نتیجه گیری

استفاده از فضای مجازی در حد اعتدال، یک اصل ضروری برای همه کاربران، خصوصا طلاب است؛ زیرا طلاب علاوه بر تبلیغ، وظایف دیگری نیز دارند، همچون یادگیری و تحقیق و پژوهش. لذا نباید تمام وقت گرانبها و ارزشمند خود را صرف تبلیغ دین در فضای مجازی کنند.

البته برای طلابی که در زمینه اینترنت و فضاهای مجازی، متخصص هستند، بهتر است که با بهره گیری از علوم مختلف، بیشتر وقت خود را صرف این کار کنند؛ چنانچه آیت الله العظمی مکارم شیرازی مدّ ظلّه العالی، سعی و تلاش مجاهدان جبهه فرهنگی را به «ذخیره ای برای یوم المعاد» عنوان نموده اند.

پس طلاب، با استفاده مناسب، در حد اعتدال و به جا از فضاهای مجازی می توانند ضمن بیان سبک زندگی اهل بیت علیهم السلام، سیره و کلام آن بزرگواران، سبک زندگی اسلامی، ترسیم جامعه منتظر و منظر پروری و ...، تهدیدهای این فضاها را به فرصت ها تبدیل کنند.

فهرست منابع

- (۱) آلموند، گابریل، چهارچوب نظری برای بررسی سیاست تطبیقی، ترجمه علیرضا طیب، تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی، ۱۳۷۷
- (۲) طوسی، محمد بن حسن، الغیبه، نجف: ۱۳۸۵ ه.ق.
- (۳) کلینی، یعقوب، اصول کافی، ج ۱، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۸ ه.ق.
- (۴) مطهری، مرتضی، خدمات متقابل اسلام و ایران، تهران: صدرا، بی تا.
- (۵) _____، ده گفتار، تهران: صدرا، بی تا.
- (۶) موسوی خمینی، روح الله، صحیفه نور، ج ۲۱، بی جا، بی تا.
- (۷) فصلنامه اندیشه انقلاب اسلامی، ۱۳۸۲.
- (۸) چانبر، دین، مستهجن نگاری در اینترنت و تاثیر آن بر نوجوانان، ماهنامه سیاحت غرب، ۱۲، ۱۳۹۳.
- (۹) شجاعی، محمدصادق، روان شناسی و آسیب شناسی اینترنت، نشریه روان شناسی و دین، ۱، ۱۳۸۷.
- (۱۰) شهابی، محمود، اهداف و انگیزه های عضویت کاربران در شبکه های مجازی، نشریه مطالعات فرهنگ-ارتباطات، ۲۰، ۱۳۹۱.
- (۱۱) طارمی، محمد حسین، فضای سایبر آسیب ها و مخاطرات، ماهنامه ره آورد نور، ۲۲، ۱۳۸۷.
- (۱۲) Aghigh.ir
- (۱۳) Avayefamenin.ir
- (۱۴) Basij.ir
- (۱۵) Makarem.ir
- (۱۶) Pejvakmag.ir
- (۱۷) Shabestan.ir